

דרכי הוראה

'כואב לי ראש' - על הקניית השימוש בתווית היידוע ללומדי עברית ששפת אימם רוסית

אמנון ברוק ואלנה בריסביץ' ↙

במאמר זה נעמוד על הבעייתיות בהקניית השימוש בתווית היידוע לדוברי הרוסית, נסקור את ההתייחסות לסוגיית היידוע בספרי הלימוד הקיימים ונציע דרכים להתמודד עם קשיים אלה, הן בהקניה והן בתרגול.

הקושי בשימוש בתווית היידוע והגורמים לו

ידוע שדוברי רוסית מתקשים בשימוש בתווית היידוע בעברית (ה-). לקושי זה כמה גורמים, ובראשם היעדר הקטגוריה הדקדוקית של יידוע ברוב השפות הסלוויות, לרבות הרוסית. מקובל להסביר לדוברי הרוסית כי תווית היידוע העברית מקבילה סמנטית לכינוי הרומז לקרוב (כינוי המצביע על עצם כקרוב או כרחוק מנקודת מבטו של הדובר) - ברוסית TOT (מקביל להזה בעברית). הכינוי הרומז לקרוב ברוסית אכן נושא חלק ממשמעויות היידוע, אולם החפיפה היא חלקית בלבד, ולפי ניסיוננו, הקבלה כזאת עלולה להטעות יותר מאשר לסייע. בדומה לעברית, הכינוי הרומז ברוסית משקף הבלטה או הדגשה, ואינו שכיח בשימוש טבעי בהקשרים נייטרליים. כלומר, תווית היידוע בעברית נפוצה יותר ומידת ההדגשה בה פחותה משמעויות בהשוואה לכינוי הרומז ברוסית ובעברית כאחד. יתר על כן, TOT נמנית בתודעה הלשונית של דוברי הרוסית עם כינויים כגון такой (כזה) TOT-? (ההוא). בתודעה הלשונית של דוברי רוסית כזה אינו כינוי סתום כמו בעברית, אלא מיודע, ומבחינה לוגית אפילו בעל יידוע כפול, כלומר חזק יותר מזה. בהסתמכם על הכללים הנלמדים בכיתה, דוברי הרוסית תופסים את המילה כזה כמחייבת שימוש ביידוע. דרך החשיבה הזאת מתבטאת בשגיאות שכיחות של דוברי רוסית בשימוש ביידוע, למשל: *יש בסיביר הטמפרטורה כזאת, *ההתנהגות כזאת לא מקובלת.

ד"ר אמנון ברוק הוא מורה לעברית חדשה, עברית מקראית וללשונות שמיות קדומות. הוא לימד עברית בביה"ס לתלמידים מחו"ל באוניברסיטה העברית ובמוסדות אקדמיים שונים בישראל. אלנה בריסביץ' היא מורה בכירה במחלקת מדעי התרבות באוניברסיטה הממלכתית הבלרוסית. מתמחה במחקר תרגומי המקרא לשפות סלאויות ובשיטות לימוד שפות זרות. היא פרסמה יותר מ-40 מאמרים בתחומים האלה, שיצאו לאור ברוסית, בבלרוסית ובפולנית.

נימוקים אלה מוכיחים שהדרך הסמנטית אינה טובה לשמש לדוברי הרוסית כהסבר לגבי טיב ההקשר הספציפי המחייב יידוע. הרעיון שקיימים אוניברסלים סמנטיים הפועלים בקטגוריות דקדוקיות מסתבר כלא נכון, לפחות במקרה זה, ושגיאותיהם הטיפוסיות של דוברי הרוסית מוכיחות זאת.

גורם נוסף לקושי של דוברי הרוסית בשימוש בתווית היידוע בעברית הוא שבאופן מסורתי לא נהוג להקדיש זמן רב לתרגול היידוע בקורסי עברית כשפה זרה. סביר להניח שהדבר נובע מכך שברוב המקרים השימוש השגוי ביידוע אינו פוגע משמעותית במסר או בתקשורת. לכן אין המורים חשים צורך לטפל בשימוש ביידוע לאורך זמן, קל וחומר כשהשעה דוחקת. הזמן המועט המוקדש לתרגול היידוע כרוך בגורם נוסף: בהיעדר תחושת צורך בתרגול נושא היידוע, לא נוסחו כללים ברורים לשימוש בו. לדעתנו ולפי ניסיוננו, הדרך היחידה לעזור לדוברי רוסית לשלוט בשימוש ביידוע היא לספק לתלמידים כללים ברורים בעניין זה. זאת גם הדרך שבה מקנים לדוברי רוסית יידוע בשפות זרות אחרות, כמו אנגלית, גרמנית וצרפתית.

הצגת השימוש ביידוע בספרי הלימוד הקיימים

בחנו את התייחסותם של ספרי לימוד נבחרים לסוגיית היידוע, ובעיקר את היקף התייחסות לנושא ואת העניינים שבהם הם מתמקדים.

בספר הלימוד עברית מן ההתחלה, חלק א'¹, מוצג היידוע לראשונה בחלק המבוא (ביחידה II), אך באופן עקבי הנושאים הדקדוקיים הקשורים ליידוע נלמדים החל משיעור 3 בחלק העיקרי של הספר. בשיעור הזה התלמידים לומדים להתאים ביידוע בין שם העצם לשם התואר בצירוף השמני ש"ע + ש"ת. בשיעור נלמד גם הצירוף כל + ש"ע ביחיד. בשיעור 4 מוקנית מילת היחס את, ויש סיכום על השימוש ביידוע בשילוב עם מילת היחס ב-, ל- ומ- ובצירוף ש"ע + ש"ת. הצירוף כל + ה- + ש"ע ביחיד מוצג בשיעור 7. בשיעור 8 התלמידים לומדים שכשאינן מיידעים את שם התואר בצירוף השמני, נוצר משפט שמני. כל + ש"ע בריבוי (תמיד מיודע) נלמד בשיעור 10. כדאי להדגיש פה שבארצות דוברות רוסית נלמדים הנושאים האלה ביחד,² על בסיס הניגוד ביניהם: למשל הצירוף ש"ע + ש"ת וההתאמה בין המרכיבים בצירוף כזה נלמדים יחד, וצירופי המילה כל גם הם. כך גם בספר הלימוד שעת העברית,³ שבו מפריד בין שני חלקי הוראת היידוע של צירופי כל שיעור אחד בלבד (הלימוד נעשה בשיעור 8 ומושלם בשיעור 10, בניגוד לעברית מן ההתחלה, שבו מפרידים שבעה שיעורים בין שני החלקים). בעברית מן ההתחלה, חלק ב', מוקנה המבנה אותו + (-ה) + ש"ע בשיעור 1, ופרט לכך נושא היידוע אינו חוזר בפירוט הנושאים הדקדוקיים. מנקודת המבט של דוברי רוסית (ולשונות נוספות שאין בהן יידוע) כמה הזדמנויות להדגשת נושא היידוע הוחמצו בעברית מן ההתחלה. למשל בפרק 8, הדין במשפטים שמניים שונים ובסופו מובא סיכום לשוני, לא מובא תרגול נושא היידוע בגוף הפרק, ואין הדגשה של סוגיית היידוע בסיכום הלשוני. מנסיוננו, דוברי רוסית (ותלמידי עברית באופן כללי, לרבות דוברי שפות המבחינות בקטגוריית היידוע) זקוקים לתרגול ספציפי רב בנושא זה. דוגמה נוספת לכך היא בנושא אברי הגוף, המוצגים לראשונה בפרק 15 בספר, אך יידועם מוקנה רק בפרק 24. בספר הלימוד קריאת ביניים: עברית לרמת הביניים מצויה התייחסות ליידוע בפרק ראשון, בחלק

1 חייט, ש', ש' ישראלי וה' קובלינר, עברית מן ההתחלה החדש, ירושלים, תשס"ו.

2 למשל במרכז לתרבות הישראלית במינסק.

3 וינבך, ל' וע' לאודן, שעת העברית - לימוד עברית לדוברי רוסית, תל אביב, תש"ן.

המכונה 'שם התואר (התאמה ויידוע)'. הפרק החמישי עוסק בכמה מבנים המחייבים יידוע או חוסר יידוע: יתרון והפלגה, אחד מ-, כל/רוב + ש"ע מיודע. ספר הלימוד בין השורות⁴ מוקדש לתחביר, אולם נושא היידוע אינו נידון בו כלל. בתחביר משולב⁵ לרמה ה' ליידוע מוקדש עמוד אחד, שבו מתוארים חמישה כללים לשימוש ביידוע, המלווה בתרגול. רוב הכללים אמורים להיות מוכרים לתלמידים מקודם, אך למעשה אינם מוקנים באופן מסודר בספרי הלימוד של רמות א'-ד'.

אשר לספרי לימוד אחרים, ברובם אין פרקים נפרדים המוקדשים ליידוע. בעברית מבראשית⁶ אכן מוקנים מבנים המחייבים יידוע - שימוש במילת היחס את וכל, אך ה"א היידוע עצמה אינה מוקנית כנושא דקדוקי נפרד. באולפן עברית⁷ ה- נלמדת בכמה פרקים במסגרת של מבנים תחביריים: עם של (שיעור 4), בסמיכות (שיעור 10), עם את (שיעור 11), עם אחרי/לפני (שיעור 14), עם כל (שיעור 15), במבנה כואב ל-ה- (שיעור 21), ה + ש"ע + ש"ת + מדי / ה + שם עצם + יותר מדי + ש"ת (שיעור 22), יידוע סמיכות וצירופי ש"ע + ש"ת (שיעור 23), ובערך ההפלגה (שיעור 29).

ספר הדקדוק של כרמיה שובל וגילה כהן⁸ מקדיש לנושא היידוע דיון מפורט יותר מאשר ספרי הלימוד האחרים. נידונים בו כללי השימוש ביידוע, אך הספר עצמו מיועד לרמת המתחילים, לכן כמות הכללים אינה רבה. תחביר⁹, המיועד בעיקרו למורים לעברית, מציג כללים מפורטים ליידוע המלווים בתרגול מועט. הדיון המדעי המוצג בספר יכול לשמש כהרחבה לתלמידי הרמות הגבוהות המגלים עניין בלשני בסוגיית יידוע בעברית, אולם, לדעתנו, מתאים פחות ללימוד נושא היידוע ולהצגתו בפני תלמידי האולפן ברמות המתחילים והמתקדמים. לבסוף, מחקרה של מאיה פרוכטמן¹⁰ מציג ניתוח מדעי מקיף של היידוע בעברית החדשה, שבחלקו השתמשנו במאמר זה.

הצגת היידוע בשלוש מסגרות

לטובת דוברי לשונות שאינן מבחינות בקטגוריית היידוע, אנו מציעים תוכנית הוראה שונה, המחלקת את הקניית היידוע לשלוש מסגרות: המסגרת הטקסטואלית, המסגרת המורפ-תחבירית והמסגרת הלקסיקלית. כפי שנראה בהמשך, הכללים הטקסטואליים כוחם יפה בכל ההקשרים, הכללים המורפ-תחביריים 'עובדים' ברובם, ואילו הכללים הלקסיקליים כוחם יפה בחלקם. מומלץ, אם כך, להקפיד על ההבחנה בין שלוש המסגרות האלה למן ההתחלה, כי הבחנה זו מהווה גם בו-זמנית כלי דירוג חשוב לתקפות הכללים.¹¹

4 הומינר, ג' וצ' שי, בין השורות - עברית לרמת המתקדמים. ירושלים, תש"ע.

5 לנצברג, ג', תחביר משולב. ירושלים, תשס"ז.

6 גנני, נ' ור' שמעוני, עברית מבראשית - לימוד השפה העברית למתחילים. חולון, תשס"ה.

7 בן עמי, צ', אולפן עברית. ראש העין, תש"ע.

8 Freedman-Cohen, G., and C. Shoval, *Easing into Modern Hebrew Grammar* Jerusalem, 2011.

9 בליבוים, ר', תחביר +, תחביר פונקציונלי למורים לעברית ולתלמידים מתקדמים. ירושלים, תשנ"ה.

10 פרוכטמן, מ', הידוע והסתום - קטגוריות של יידוע ותחום בעברית הישראלית. תל אביב, תשמ"ב.

11 מקובל להבחין בין יידוע טקסטואלי ליידוע מורפ-תחבירי. היידוע הטקסטואלי הוא לציון ספציפי, כאשר המידע לגבי הצורה המיועדת נזכר קודם לכן בטקסט (או בשיחה). למשל: אכלתי אננס, האננס היה טעים. היידוע המורפ-תחבירי קשור במבנים תחביריים הדורשים יידוע, ויש צורך להכיר אותם. למשל: כל התלמידים. בזכות התושייה של גב' קפלן.

המסגרת הטקסטואלית (תמה-רמה, יידוע אנפורי)

מסגרת זאת מחייבת שימוש ביידוע מהאזכור השני של המילה בטקסט; ברוב המקרים אפשר לתאר זאת כיידוע תמטי (הרמה לרוב אינה מיודעת). לדוגמה: קראתי ספר מעניין; הספר נכתב בשנת 1909. במסגרת זאת נמצאים גם משפטים שמניים מכמה סוגים: היא רופאה (הצגת מקצוע או תפקיד). אין/יש לי חברים (יש/אין + ל- + ש"ע). הבית גדול (משפטי ש"ע + ש"ת). כל המבנים האלה מוקנים ברמה א', והמלצתנו במקרה של כיתת דוברי רוסית היא להדגיש את השימוש ביידוע במשפטים מכל סוג ולהסביר את ההיגיון הפשוט שמאחוריו: המידע החדש לעולם לא יקבל יידוע.

המסגרת המורפו-תחבירית

במסגרת זאת אנו מציעים להקנות מבנים המחייבים שימוש בתווית היידוע או לחלופין שימוש בשם העצם ללא תווית היידוע. מתחת לכותרת של כל קבוצה הובאו דוגמות בודדות. בסוגריים הוספנו את רמות הלימוד המומלצות להקניה.

מיודע	בלתי מיודע
יתרון והפלגה (א-ב)	ש"ע + שם מספר (א) קו חמש. ערוץ שתיים.
תקופה (ב)	תאריך (א) ארבעה במאי. ט"ו בשבת.
ש"ע חלקי (פרטיטיב): מ-, רוב... (ב-ג)	הרבה/מעט ודומיהם + ש"ע / ש"ע + רבים/מעטים (ב-ג) הרבה משתתפים. מעט משתתפים. משתתפים רבים.
כל + ש"ע ביחיד (א) כל הארץ פורחת. כל + ש"ע מיודע בריבוי (א) דיברנו עם כל העולים מאלבניה.	כל + ש"ע בלתי מיודע ביחיד (א) כל פרק פותח במונולוג קצר.
לפני/אחרי/בעקבות... + ש"ע (ב-ג) לפני ההפסקה דיברנו על תולדות יהודי סוריה. למרות/חרף... + ש"ע (ג-ד) למרות הקור המשכנו לשבת בחוץ.	

כדאי לחזור ולהדגיש בפני התלמידים שכוח היידוע הטקסטואלי חזק יותר מזה של היידוע המורפו-תחבירי. זה יכול לעזור להם במקרים של התנגשות בין כמה כללים, למשל: אחרי מילים כמו יש/אין יבוא יידוע טקסטואלי בלבד:

- הכלב הזה מיילל כמו חתול. לעומת הכלב הזה מיילל כמו חתול שלנו.
- יש לי ספר של עגנון בבית. אני לא לעומת - תסתכל ברשימת הספרים. יש לך זוכר איזה בדיוק. בבית אחד מהספרים האלה?
- יש לי (את) הספר של עגנון.

אנו מאמינים שיש להדגיש את השימוש ביידוע במבנים מורפו-תחביריים לפחות פעמיים: בפעם הראשונה כאשר המבנה מוקנה כמות שהוא, ובפעם השנייה תוך התמקדות בסוגיית היידוע בלבד.

המסגרת הלקסיקלית

ראינו לעיל שהמסגרות הטקסטואלית והמורפו-תחבירית אכן מוצגות בספרי הלימוד, לפחות בחלק מההקשרים. המסגרת הלקסיקלית, שאפשר לציין בה רק נטיות כלליות ולא כללי ברזל, מוצגת פחות, אולם בחלק מספרי הלימוד עדיין מוצגים מבנים מסוימים. ובכל זאת, הבחנה במסגרת זאת יכולה לעזור לדוברי רוסית להבין אילו קבוצות מילים מועדות לקבל יידוע, לזהות אותן בטקסט ולהיות ערים לכך. במסגרת הלקסיקלית אפשר להבחין בשתי קבוצות:

- 1) סמנטיקה קטגוריאלית: כאשר שם העצם ביחיד מיודע ומייצג של כלל הפריטים: הכלב נאמן מהחול. אין הביישן למד. (ב-ג).
 - 2) סמנטיקה אינדיווידואלית, כמצוין בטבלה.
- בטבלה מוצעות דוגמות בלבד. לצד כל קבוצה מובאות בסוגריים רמות הלימוד המומלצות להקניה:

קבוצה	דוגמות	הערות ויוצאי דופן
יחידאיים (א), ב, ג) ¹²	גרמי השמיים: השמש, הירח, כוכב הצפון, העולם, היקום, כדור הארץ, האדמה... דתות וזרמים: היהדות, האיסלאם... זרם ההשכלה, הסוציאליזם, הטבעונות... מושגים מופשטים: החיים, האושר...	ביטויים: יָרָא שמיים. חולה ירח. אימא אדמה. כוכבי הלכת (שמות פרטיים): כוכב חמה, מאדים, צדק, ארץ...
הכללות בלשון ריבוי (ב-ג)	היוונים אוהבים לדבר עם זרים. לא כולם אוהבים את הישראלים. הקומוניסטים לא מאמינים בשוק חופשי.	בלשון הדיבור, בסטייה מן הנורמה, אפשר לומר גם 'יוונים אוהבים לדבר עם זרים', 'קומוניסטים לא מאמינים בשוק חופשי' ועוד.
זמן (א)	בְּבוֹקֵר, בְּצֹהֲרִים... הַיּוֹם, הַשָּׁנָה... מה השעה? העבר, ההווה, העתיד...	לעומת: בְּבוֹקֵר קִיִּצִי, בְּצֹהֲרִים גְּשׁוּמִים, בְּעֶרֶב קֶסוֹם... שָׁנָה טוֹבָה, בַּשָּׁעָה טוֹבָה...

12 כדאי לחזור לנושא כשאוצר המילים של התלמידים יתרחב.

<p>לא מיידעים כשהמקום אינו צפוי. השוו בין שתי הדוגמאות: כשתגיע אלינו תיכנס לחניון ותתקשר אליי (הנמען יודע/מניח שיש אצלנו חניון). לעומת: רגע, אתקשר עוד מעט, אני נכנס לחניון. (הנמען אינו יודע איפה אני ולכן אינו יכול להניח שיש שם חניון).</p>	<p>'המקום הצפוי': מקומות סובייקטיביים: בבית/הביתה, בדרך, בארץ, במשרד, בעבודה... מוסדות: בדואר, באוניברסיטה, בקולנוע... מקומות: בים, בבריכה, בגינה, בפארק, בנמל... כלי תחבורה: ברכבת, באוטובוס, במכונית...</p>	<p>מקום (א, ב)</p>
<p>ביטויים: 'הוא ראש גדול'. 'אל תשים לב'. יש לשים לב לצירופים כגון: 'עקרו לי שן'. 'הוא תלש שערה'. 'בכיליון עיניים'. 'הלבנת שיניים'.</p>	<p>העיניים שלה מלוכסנות. כואב לי הראש. השיער שלו כסוף.</p>	<p>איברי הגוף (א)</p>
<p>השוו בין הדוגמאות שלהלן: בצירוף ש"ת: האח המקסים שלי. בפנייה: אח מקסים שלי. בלשון הדיבור: האחות שלו, הסבתא שלנו...</p>	<p>בלתי מיודעים: אבא, אימא, אח... + של</p>	<p>בני משפחה (א)</p>
<p>- הזה/הוא + ש"ע מיודע</p>	<p>- שעות, ימי השבוע, שמות החודשים, שנים. - ש"ע + איזה, איזשהו, כלשהו, כזה, אחר... - ש"ע + זה - אף, שום + ש"ע - מין, סוג של-, מעין, מעט, קצת... + ש"ע - יותר, פחות... + ש"ע</p>	<p>אי-יודע במסגרת הלקסיקלית (ג-ד):</p>
<p>למעשה, בפועל לצמיחות, לעולם...</p>	<p>אין אמצעי הבחנה, יש ללמוד בעל פה, השוו בין הדוגמאות בשני הטורים: לשוא, לריק להוציא לפועל לנצח</p>	<p>ביטויים קבועים (ג-ו)</p>

תרגול

רוב התרגילים בספרי הלימוד, שניתחנו בקצרה למעלה, מתמקדים בהוספת יידוע למשפט או לטקסט. אנו ממליצים לארגן את תרגול היידוע בשלושה שלבים, כמוצג בטבלה. בטור השמאלי בטבלה מוצעים סוגי תרגילים, שלא כולם מצויים בספרי לימוד הקיימים. השלב השני (המכונה 'תרגול בהקשר') הוא התרגול ה'מסורתי'. השלב הראשון והשלב השלישי הם בגדר חידוש.

שלב	מטרה	תיאור סוגי התרגילים
1. הכרת קבוצות (קדם-הקשרי)	זיהוי קטגורייה	- מיון - מחיקת מיילים שאינם מתאימות לקבוצה ('מה מיותר ברשימה?') - הוספת מילה לרשימה לפי הקטגורייה - קביעת ש"ע 'מועדים' לקבלת יידוע. דירוג, הסבר, בניית משפטים
2. תרגול בהקשר	זיהוי קבוצות קטגוריאליות בהקשר	- מיון הקשרים לפי הכללים. הוספת הקשרים דומים - שיבוץ תווית היידוע - תיקון שימוש שגוי ביידוע, הסבר
3. הבחנה בהקשרים	זיהוי הקשרים שה'קבוצות' אינן פועלות בהם	- מיון הקשרים: מה הכלל ומה החריג? - השלמת משפטים חלקיים - שינוי הקשרים - פֶּרְפֹּרֶזוֹת

בהקניית היידוע לדוברי רוסית, מומלץ לעבוד על הכרת קבוצות השמות העשויים לקבל יידוע. מדובר בתרגילי מיון של מיילים ומבנים לפני המעבר לטקסט או למשפט; מכאן שהשלב הקדם-הקשרי נועד להכין את התלמידים דוברי הרוסית לקראת זיהוי מבנים מורפו-תחביריים וקבוצות לקסיקליות.

שלב הבחנה בהקשרים אמור, ברמות גבוהות יותר מאשר בנמוכות, להקנות לתלמידים את המיומנות להבחין בהקשרים שהנטיות הכלליות המוזכרות לעיל אינן פועלות בהם, ולספק להם כלים להבנת הסיבות לכך. בשלב זה אנו מקנים גם את המיומנות לקבוע אם יש או אין להוסיף יידוע בהקשרים, שבהם פועל שילוב של כללים הסותרים זה את זה.

סיכום

כפי שהראינו לעיל, בהקניית שימוש בתווית היידוע לדוברי רוסית (ולשונות אחרות שאין בהן קטגוריית היידוע) יש לנקוט גישה מעט שונה מהנהוג והרלוונטי לקבוצות תלמידים אחרים. הדבר מתבטא מעל לכול בצורך בעבודה רציפה ועקבית על הנושא, ולשם כך הצענו שלוש מסגרות מקבילות להקניית היידוע וכמה דרכי עבודה מעשית לכל אחת ממסגרות אלה.